

“NAVOLARNI BOSHQARUVCHI USUL ZARBINING ZAVQI: MA’NAVIY VA MUSIQIY ASOSLARI”

Yunus Rajabiy nomidagi O‘z.MMSI “Maqom cholg‘u ijrochilik kafedrası”
dotsenti **Samadov Rahmatulla Sunatullayevich**

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalqimizning ajralmas qismiga aylangan o‘zbek cholg‘ulari, xususan, doira sozining musiqiy ijrodagi o‘rni va ahamiyati batafsil yoritilgan. Ajdodlardan meros bo‘lib qolgan manba risolalaridagi cholg‘u san‘ati haqidagi fikr-mulohazalar ko‘rib chiqilgan. Zamonaviy musiqiy ustozlarning ijro mahorati va ularga ishongan shogirdlarning nomlari eslatib o‘tilgan. Yakuniy xulosada esa, barcha cholg‘ularni boshqaruvchi cholg‘u sifatida doira sozi alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Usullar, urma cholg‘ular, ritm, musiqiy san‘at, musiqashunoslik, tadqiqotlar, manba, meros, Afshona, maqom, lad.

Abstract: This article explores the role and significance of the **doyra** (a traditional percussion instrument) in the context of Uzbek folk instruments, which are an integral part of our cultural heritage. The article examines thoughts and reflections on traditional instruments found in ancestral sources and manuscripts. It highlights the performance skills of contemporary masters and mentions the names of their devoted students. In the concluding remarks, the **doyra** is emphasized as the central instrument that governs all other folk instruments.

Keywords: Methods, percussion instruments, rhythm, musical Art, musicology, research, sources, heritage, Afshona, maqom, scale.

Аннотация: В данной статье подробно рассматривается место и значение **дойры** среди узбекских народных инструментов, являющихся неотъемлемой частью нашего культурного наследия. Изучены размышления о музыкальных инструментах, представленных в источниках, оставшихся от предков. Упоминаются исполнительские мастерства современных наставников и имена их преданных учеников. В заключении подчеркивается, что **дойра** является главным инструментом, управляющим всеми другими народными инструментами.

Ключевые слова: Методы, ударные инструменты, ритм, музыкальное искусство, музыкознание, исследования, источники, наследие, Афшона, макам, лад.

Musiqa san'atining kirishi, rivojlanishi, o'z navbatida, musiqashunoslik ilmining kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Natijada, bu ilm-fan sifatida shakllandi. Ana shu fanning asoschilari mashhur olimlar IX asrning 70-yillarida Sirdaryo bo'yidagi Farob qishlog'ida tug'ilgan Abu Nasr Farobiy va Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilgan Ibn Sinolar edi. Ular o'z ijodlarida musiqa, musiqashunoslik ilmiga katta e'tibor berib asarlar yaratishdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili haqida so'z yuritar ekanmiz, Farobiyning musiqa haqidagi “Kitob-al-musiqiy-ul-kabir” asarini alohida qayd etishimiz lozim. Buyuk tibbiyot olimi Ibn Sino musiqa ilmi haqidagi qarashlarini “Kitob ushshifo” risolasiga alohida bir bob qilib kiritib, musiqaning turli kasalliklarga davo ekanligini ilmiy jihatdan isbotlab berdi. Olim musiqani inson ruhiyatiga ta'sir kuchini izchillik bilan ochib, ruhiy bemorlarni aynan musiqa yordamida davolash mumkin, degan xulosaga keldi.

Sharq olimlarining nazariy qarashlari mavjud ijrochilik san'ati tajribasi asosida shakllangan bo'lib ular o'z risolalarida doira usullari o'zbek musiqasida ahamiyatli va zarur jihatlarni o'zida mujassam etganligini ta'kidlaganlar. Musiqa san'ati juda qadimga borib taqalsada, unga e'tibor, musiqaning inson hayotining ajralmas bir bo'lagi sifatida shakllanib rivoj topishi X-XII asrlarga borib taqaladi.

Maxmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" kitobidagi qo'shiqlar xalq orasida juda mashhur bo'lgan. Ana shu davrda rud, doyra, tanbur, kus, tabl, kubiz, rubob, taburok, zir, nay, chagona, shaypur, surnay, karnay, qonun kabi torli, zarbli va puflab chalinadigan cholg'ular mavjud bo'lgan. Ushbu sozlar va kuylar juda ko'p sharq mamlakatlarida saqlanib qolib, hamon xalqlarning sevimli sozlari va kuylariga aylanib, odam kayfiyatini ko'taruvchi vosita bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Bizning zamonimizgacha musiqiy usullarning turli namunalari jilolanib kelmoqda. Har doim usullar davrning ijtimoiy rivoji bilan birgalikda xalq ma'naviyatiga xizmat qilgan. Taraqqiyot rivojini e'tiborga olgan holda, yangi usullar yaratilib, ijrochilik amaliyotida uslublar ijrosining rang-barang usullari yuzaga kelgan.

Xalq ijrochilik amaliyotlari:

a) oddiy amaliy usullar, an'anaviy ommaviy marosimlar, qo'shiq va laparlar, ijrochilikda qo'llaniladigan va unchalik murakkab bo'lmagan usullar.

b) maqsadli usullar, xalqni jalb etish, to'plash, diqqatni qaratish kabi muayyan ma'noga ega bo'lgan chaqiriq usullari;

v) murakkab usullar, ya'ni xalq mumtoz musiqa ijodiyotida qo'llaniladigan usullar vositasi shakllanib, o'z darajalari asosida turlangan.

O'rta Osiyo va Sharq xalqlari qatori, o'zbek usullari, ya'ni ritmik yo'llari va ularning rivojlanish usullari alohida o'rin egallaydi. Chalish usullar qoida bo'yicha urib chalinadigan musiqa asboblari ijrosida qo'llaniladi. Eng ko'p tarqalgan urma zarbli musiqa asboblari, O'zbekistonda, Tojikistonda va Uyg'ur xalqlarida va shu bilan bir qatorda, Sharqda o'zining shirali ovozigacha ega bo'lgan, musiqa cholg'u asbobi doira hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, doira iborasi ba'zan «Dapp», «Childirma», «Chirmanda» deb ham yuritiladi. Xorazmda dapp, childirma ijrochini esa «Dappchi»- childirmachi deb aytadilar, Buxoroda doiradast, Farg'onada chirmandachi, Samarqanda esa doirachi deb yuritiladi.

Tadqiqot metodologiyasining omili bo'lgan doyra cholg'usi haqida so'z borar ekan, o'zbek xalqi qadimdan doyra asbobini juda ardoqlab kelganligi bizga ma'lumdir. O'tmishda bu asboblarning sadolari ostida xalqni maydonlarga, to'y-tomoshalarga, musobaqa kurashlarga va har-xil sayillarga chaqirganlar.

Darvish Ali Changiy o'z davri (XVII asr) da mavjud bo'lgan cholg'u ansambllari va ularning ijrochilari haqida ma'lumot bergan. Saroyda 60 cholg'uchidan iborat ansambl bo'lgan. «Nog'ora xona» deb atalgan 60 kishilik cholg'uchilar ansamblni nog'orachi boshqargan. Darvish Ali misol tariqasida shunday dalilni keltiradi: «Sulton Husayn saroyida ansamblning rahbar-mehtar vazifasini nog'orachi Sayid Ahmadbin mehtariy Miroqiy bajargan. «Nog'ora xona» nog'ora va damli musiqa cholg'ularida kuy chalayotgan paytda ijrochilar joylashgan xona ko'zda tutiladi.

Xalqimizning ma'naviy boyligi, xalq ijodida asrlar osha shakllanib, rivojlanib kelgan maqomlarda asosiy negiz lad va usuldir. Shuning uchun milliy musiqamizning shoh asarlari bo'lmish maqomlar ijrochiligini doirasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Maqomlarning Nasr va Mushkulot ijro yo'llarini yuqori malakali ijrochi sozandalar-u hofizlar doira bilan hamkorlikda ijro etishgan. Ma'lumki, doira va barcha zarbli cholg'ular ijrochiligi vujudga kelishi va ravnaqi jarayonida Markaziy

Osiyo miqyosida har bir vohada o‘ziga xos mahalliy ijrochilik uslublari shakllangan. Bu uslublarda har bir vohaning o‘ziga xos xususiyatlari, ahamiyat kasb etuvchi tomonlari hamon o‘z mohiyatini saqlab kelmoqda. Bularga Xorazm, Buxoro, Samarqand, Farg‘ona-Toshkent doira ijrochiligini misol qilib keltirishimiz mumkin.

XVIII va XIX asrlarda O‘zbekistonda doira soziga xassos san‘atkor O‘zbekiston xalq artisti Usta Olim Komilov asos soldi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab O‘zbekistonda doira ijrochiligining yangi uslubi, ya‘ni uning yakka soz sifatida qo‘llanishi rivojlana boshladi.

Yaqin zamondosh ustozlardan Dadaxo‘ja Sottixo‘jayevning xizmatlarini alohida ta‘kidlamaslikning iloji yo‘q albatta. U inson mashhur maqomdon ustoz, bastakor, hofiz Yunus Rajabiy bilan birgalikda “Maqom ansambli”ni tashkil etishda faol ishtirok etadi va bu ansamblda doirachi sifatida ishga qabul qilinadi. Ustoz-san‘atkor Dadaxo‘ja Sottixo‘jayev umrining so‘nggi kuniga qadar mana shu jamoada faoliyat olib boradi. Respublikamiz musiqiy hayotida mumtoz musiqa namunalarini magnit lenta va plastinki lappaklariga muhrlanishida Dadaxo‘ja Sottixo‘jaev ritmik asos vazifasida doira cholg‘usida bosh bo‘lib qatnashadi. Tojiali Olimov, Sobir Saibikromov, aka-uka Rahmatilla va Quadratilla Samadovlar ustaning ishongan izdoshlaridir. 1983-yilda hukumatimiz tomonidan Dadaxo‘ja Sottixo‘jaevning ko‘p yillik ijodiy-ijrochilik faoliyati e‘tiborga olinib, ijodkorga “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist” faxriy unvoni bilan taqdirlanadi. Ijodkor faoliyati davomida quyidagi shiorni ilgari surgan: “Maqom usullari aniq ravon va asl holida ijro etish” edi. Chunki, maqom usullarining sayqali ham, zer-u zabari ham o‘zi bilan. Unga ortiqcha bezak, pardozi berish yaramaydi. Maqom ijrochiligining asosiy qoidasi ham mana shunda.

1930-yillardan so‘ng doyra usullari, ya‘ni "Bum" chiziq ostiga "Bak" esa chiziq ustiga yozilib, ijro etiladigan bo‘ldi. Bu doira usullarini A.Eyxgorn, V.Leysok, N.Mironov, V.Uspenskiylar bir nota chiziq oralig‘ida nota yo‘lida yozganlar. Ular doira cholg‘u usullarini, asosan urma cholg‘ular uchun amaliyotda qabul qilingan bir chizikli nota yozuvi uslubida ko‘rsatib berganlar. Pastki ikki chiziqqa o‘ng qo‘l, yuqorida qo‘l zarblari tushuriladi. XX asrning 50-60-yillariga kelib, doirani chalish usullari A.I.Petrosyans tomonidan o‘zgartirildi, Toshkent eksperimental laboratoriyasida tasdiqlanib, ko‘pchilik musiqashunos olimlar tomonidan 4 qatorlik doira chalish usuli joriy etildi va hozirgacha qo‘llanilib kelinmoqda. Har bir qo‘lning, ya‘ni o‘ng va chap qo‘llarning ovozlari tovushlari alohida yoziladi.

Tahlil va natijalar shuni ko'rsatadiki, doyrani tovush balandligi noaniq, ya'ni uning terisi qanday tortilganiga qarab sado beradi, aniq bir nota, ya'ni tovush, ovoz bir xil chiqmaydi. Bum bilan bak oralig'i kvarta intervaliga yaqinroq. Ijro har xil usul bilan kelishi, barmoqlar harakatida tovushlarning o'zgarishiga olib keladi. Doira ijrosi, o'ng qo'l bilan chap qo'l harakatiga bog'liq, doirani qaysi yeriga, gardish o'rtasiga yo chetiga yoki bo'lmasa gardishdan ozgina o'rtasiga yaqinroq urib chalish, o'ziga xos tovush chiqaradi. Mana shunday ijro etilgan bum bilan bumni, bak bilan bakni farqi juda katta bo'ladi.

Yakuniy xulosa va takliflar shundan iboratki, o'zbek san'atining janrlaridan bo'lgan xox maqom bo'lsin, xox u estrada, folklyor va bastakorlik ijodi namunalari-yu xalq kuylari bo'lsin, hamma ohangning ustuni va yuragi usuldir. Biror navo kuyning o'zi yo'qki, doira usulisiz bo'lsa. Demak, bundan ko'rinib turibdiki, har qanday yaratilgan ijod mahsulidagi navolarda usulning o'rni beqiyos va uning ishtirokisiz na kuyda va na ritmda tartib bo'ladi. Shunday ekan ishonch bilan aytish mumkinki, navolarni boshqaruvchi, cholg'u sozlarning yetakchi boshqaruvchisi doira va undagi usulning jo'rliqidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ikromov I. va Lutfullaev A. Doira (o'quv qo'llanma). Toshkent, "Musiqqa" nashriyoti, 2012-yil.
2. Ashrafxo'jaev T. Doira. Toshkent, A.Qodiriy nomidagi "Xalq merosi" nashriyoti, 2003-yil.
3. Ikromov I. Doira darsligi. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" 1997yil.
4. Islomov D. Maxsus cholg'u. Toshkent, "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2016-yil.
5. Samadov R. Zarblar xazinasi. Toshkent, 2012-yil.
6. Samadov R. An'anaviy doira ijrochiligi. Toshkent, 2005- yil.
7. Kamolxo'jaev O., Leviyev A. Doira darsligi. Toshkent, 1985-yil.